

Alkatrész a gépezetben

A bankárok római gazdaságban betöltött szerepe az 1–2. században

Gombos Brigitta

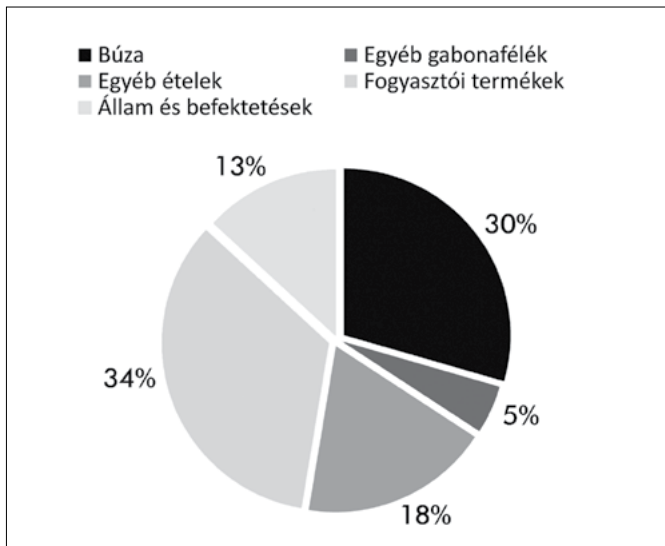
A Római Birodalom gazdaságtörténete a mai napig sarkalatos pont a birodalom történetének kutatásában. A 20. század két nagy kutatója, Polányi Károly¹ és Moses Finley² szerint a birodalom gazdasága primitív volt, ahol a centrális, redisztribúció és a reciprocitás elvei érvényesültek. A legújabb kutatások – bár alapművekként tekintenek Polányi és Finley műveire – cáfolják a primitív gazdaság elméletét, és – többek között – Peter Temin³ és Jean Andreau⁴ szerint egy bonyolultabb, szabadversenyen alapuló piacgazdaságról beszélhetünk, amelyben fellelhetők a kapitalizmus kezdetleges vonásai. A kezdetleges vagy más néven prekapitalizmusnak is nevezett gazdasági rendszert nem egyszerű feladat elemezni, mivel a modern közgazdaságtan és a történettudomány nem dolgozott ki olyan modellt, amellyel az ókori birodalmak gazdasági működését komplex módon lehetne vizsgálni, illetve elemezni. Ezért a témával foglalkozó kutatók a modern gazdasági fogalmakat, eszközöket és metódusokat próbálják az ókorról rendelkezésünkre álló adatokkal és forrásokkal vegyíteni.

A múlt század végétől napjainkig születtek olyan – javarészt angolszász – tanulmányok, amelyek a Római Birodalom GDP-jének kérdését próbálják elemzésük tárgyává tenni, jóllehet erősen elméleti szempontokra hivatkozva. Ami nem meglepő, mivel egy olyan birodalom esetében, melynek tárgyi és írott forrásai hiányosan számolnak be az aktuális árfolyamokról és azok átváltásairól, csak nagy körültekintéssel használhatunk olyan modern közgazdasági fogalmakat, mint például a GDP; ugyanakkor e tanulmányok az adatok bemutatása mellett érdekes és továbbgondolásra érdemes szempontokat vetettek fel. A téma kutatói közül négy szerző, Goldsmith, Hopkins, Temin és Maddison tanulmányaiból idézek (1. táblázat), közülük is Maddison számításait mutatom be részletesen (I. grafikon).

		<i>Goldsmith (1984)</i>	<i>Hopkins (1990, 1995)</i>	<i>Temin (2006)</i>	<i>Maddison (2007)</i>
Teljes lakosság becsült értéke (millió fő)		55	54–60	55	44
Teljes kiadások	Kg. (gabona)	843 kg	491 kg	614 kg	843 kg
	HS	HS 380	HS 225	HS 166	HS 380
Búzamennyiség/év		253 kg	250 kg	175 kg	253 kg
Magánkiadások és befektetések		HS 350	–	HS 151,2	HS 330
Állami kiadások és befektetések		HS 30	–	HS 15,12	HS 50
Teljes GDP		HS 380	HS 250	HS 166	HS 380

1. táblázat. A Római Birodalom gazdaságának főbb adatai a Kr. u. 1–2. században, a gazdaságtörténeti szakirodalom becslései alapján (saját szerkesztés Scheidel–Friesen 2009 alapján)

Ahogy a táblázatból is látszik, az egyes kutatók eredményei – a rendelkezésre álló források és tanulmányok függvényében – igen diverz képet mutatnak, mivel az aktuális árfolyam és/vagy a lakosság számának becsült értéke is különbözik egymástól.

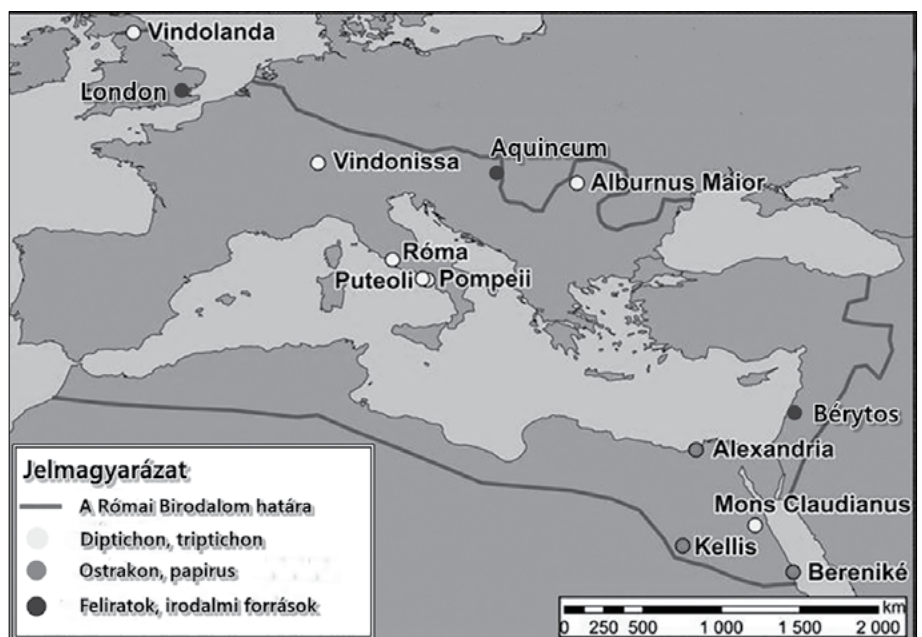
I. grafikon. A Maddison (2007) által számolt GDP százalékos megoszlása 40 milliós lakossággal számolva (saját szerkesztés a tanulmány adatainak felhasználásával)

Ez nagyban függ attól, hogy melyik korábbi tanulmányra vagy primer forrásra támaszkodnak a kutatók, illetve elemzéseik sarkalatos pontja a búza egyenár-értékének meghatározása is, melyre nincs univerzális válasz, mivel ez folyamatosan változott. Mindezek ismeretében érthető tehát, hogy a Római Birodalom gazdaságtörténetének kutatásakor a szakembereknek több problémával is szembesülniük kell. Egyrészt kellő kritikai szemlélettel érdemes olvasni az antik szerzők gazdaságról szóló írásait, mivel elsődleges céljuk nem a gazdasági rendszer elemzése volt, hanem a narratívába mintegy mellékes megjegyzésként kerültek csak be olyan, általunk fontosnak tartott adatok, mint hogy melyik termék mennyibe került. Ráadásul a tárgyi és írásos források közül kevés maradt fenn, és azok is mind térben, mind időben igen sporadikusak.

Az általam készített, a *Quantum Geographic Informatic System* programmal szerkesztett térképen feltüntettem az eddig talált régészeti leletekből azokat, amelyek a birodalom egykori területén pénzügyi és/vagy bankári tevékenységre utalnak. A Római Birodalom területének nagyságát a legnagyobb kiterjedésében adtam meg, vagyis a Traianus császár (98–117) uralkodása alatt, illetve a Kr. e. 2. és Kr. u. 3. századi időintervallumot vettem figyelembe, hogy a legkorábbi és legkésőbbi leletet is ábrázolhassam (1. térkép). Összesen tizenhárom ókori települést tüntettem fel, aszerint kategorizálva, hogy melyik településen milyen típusú leletet találtak. Az így kapott ötféle leletet három kategóriába soroltam, mivel ezek azonos vagy nagyon hasonló gazdasági tevékenységre utalnak. Alexandriában, Berenikében és Kellisben *ostrakonokat*, illetve papiruszokat találtak,

amelyek elsősorban a különböző adónemek beszedését rögzítették, egy-egy esetben könyvelést vezettek rajtuk. Mons Claudianus, Alburnus Maior, Pompeii, Puteoli, Róma, Vindonissa és Vindolanda egykori területén *dyplichonok* és *tryptichonok* kerültek elő, amik e gazdasági tevékenységek különböző jogi aspektusait rögzítették: leginkább az adásvételi szerződéseket, hitelezést és egyéb, a bankári szakmával járó jogi-gazdasági feladatot.⁵ A harmadik kategóriába azon leletek kerültek, amelyek a tanulmány fő témáját csak alig vagy egyáltalán nem érintik, ugyanakkor fontos részét képezik a korábbi kutatásoknak. Ezek közül a legnagyobb a londoni leletegyüttes, amely témáját tekintve igen szerteágazó képet mutat: a gazdasági feliratok mellett a mindennapi életről, ünnepélyekről is olvashatunk e forráscsoportban. A londonihoz hasonló az aquincumi felirat, amelyen egy pénzváltó örökölt meg egy üzleti akust. A bérytosi pénzkölcsönzésről pedig Ulpianus *Digestájában* (XIV. 1, 122, 1) olvashatunk, ami egyúttal arra is példa, hogy adott esetben egy irodalmi szöveg is gazdasági forrásértékre tehet szert.⁶ A térkép jól szemlélteti, hogy a Római Birodalom monetáris történetének pontosabb meghatározása érdekében a leleteket csakis terület- és/vagy időspecifikusan érdemes vizsgálni.

A szűkítés érdekében a térképen található települések közül kiválasztottam azt az öt egykori római települést, ahol (talán) specifikusan bankári tevékenységre utaló leleteket találtak (lásd a 2. táblázatot). Az egykori Pompeii két kerületében találtak ténylegesen bizonyított, bankárspecifikus leleteket. A Sulpicus-archívum ugyan szintén Pompeiiből került elő, mégis a szerződések keltezési helye a Pompeiitől pár kilométerre található Puteoli városához köthető. A továbbiakban a Sulpicus-archívum ismertetésén és elemzésén keresztül mutatom be a Római Birodalom 1–2. századi monetáris gazdaságát. Az archívum kiválasztása mellett az szolgálta döntő érveként, hogy az 1955-ben megtalált 127 db lelet olyan szintű bankári tevékenységről árulkodik, amelyre csak jóval később, a 12–13. századtól kezdve találunk példát – ez adja e forráscsoport kü-

1. térkép. A bankári tevékenység főbb helyszínei a Római Birodalomban (Kr. e. 2. – Kr. u. 3. század)

Táblák megtalálási helye, ideje	Keletkezés vélhető ideje (Kr. u.)	Táblák száma	Táblák tartalma	Egyéb
Alburnus Maior, 1786–1855	139–167	14	Adásvételi szerződés, pénzbeli juttatás, alapító okirat, munkaszerződés	Elsősorban nem bankári tevékenységre utalnak, ugyanakkor nem zárható ki a tevékenység
London, 2010–2014	1. század	300	pénzbeli juttatás, kölcsön,	E tanulmány szempontjából a leletek egy része releváns csupán
Pompeii, 1875–1876	20 (?) – 62	153	pénzkölcsönzés, zálogkölcsönzés	Iucundus-archívum
Pompeii (Puteoli), 1955	26–56	127	Adásvételi szerződés, hitel, letéti szerződés, raktárbérelti szerződés	Sulpicius-archívum (Camodeca feltételezése szerint eredetileg több mint 350 tábla lehetett)
Vindolanda, 1973–2010	92–130	752	Pénzkölcsönzés, nyugták	A leletek tartalmát tekintve az Alburnus Maiorban találtakhoz hasonló
Vindonissa, 1920–1950-es évek	1. század közepe (?)	400	Személyes levelezés, pénzkölcsönzés, nyugták	

2. táblázat. Bankári tevékenységre utaló leletek a Kr. u. 1–2. századból
(az adatok forrása: Pólay 1972; Andreau 1974; Bowman–Thomas 1983; Jones 2006; Tomlin 2016; Grüll 2017)

lönleges státuszát.⁷ Véleményem szerint a felhasznált adatok és a belőlük nyert elemzések alapján határozottan kijelenthető, hogy a birodalom gazdasági stabilitását az állandó, gazdaságon belüli pénzmozgás adta, amelyben a bankárok alapvető szerepet töltek be.

A Római Birodalom gazdasága az 1–2. században

A Római Birodalom gazdasági életében igen nagy változást hozott Egyiptom Kr. e. 30-ban bekövetkezett elfoglalása, ugyanis ez közvetlen hozzáférést jelentett az egyiptomi gabonához. Ezt követően nagy mennyiségű gabona érkezett innen a birodalomba, továbbá Egyiptom elfoglalásával lehetőség nyílt a Vörös-tengeren keresztül való hajózásra, így a birodalom hajói kijutottak az Indiai-óceánra is. Nem egészen húsz éven belül olyan luxustermékek váltak elérhetővé nagy számban a Mediterráneum területén, mint a selyem, az egzotikus fűszerek, az igazgyöngyök és drágakövek, melyeket Indiából és Kínából szállítottak.⁸ A beérkezett árura az állam adót vetett ki (*tetarté*); ez óriási összeget jelentett, mely az 1. századra az állami bevételek harmadát képezte.⁹ A monetizálódást a területi terjeszkedés és az egyre szélesedő kereskedelem mellett három további fő tényező is elősegítette. A területi terjeszkedéshez szükséges volt egy nagy létszámú állandó hadsereget fenntartani, fizetni és ellátni, így az államnak komoly készpénz-koncentrációra volt szüksége az egyes katonai-infrastrukturális beruházások esetén.¹⁰ Továbbá a rurális térségek adófizetői – a korábban megnövekedett adóterhek következtében – az adót már nem csupán terményben, hanem pénzben szolgáltatták be, amelyet az egyes adóalanyok az önfenntartó gazdaságról áru-termelő gazdaságra áttérve a helyi kereskedelemről származó bevételből teremtettek elő és fizettek be.¹¹ Harmadrészt, a rurális térségek lassú gazdasági fejlődése mellett az urbanizációs folyamatok a tárgyalt időszakban jelentősen felgyorsultak. Emiatt jelentősen megnöttek az olyan magánbefektetések és investíciók, melyek ugyancsak elősegítették az egyes területek gazdasági, így monetáris fejlődését is.¹²

A monetáris folyamatok következtében az 1–2. századra a kereskedelem, így a pénzforgalom is elsősorban Itáliában koncentráldott, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy

a magánbefektetések jelentős százaléka is itt összpontosult. A birodalom területén zajló magánbefektetések 73,5%-át Itáliában, 11,1%-át Galliában, 10,2%-át Africában bonyolították le.¹³ A Rómába és a környező kikötővárosokba beérkező gabona mennyisége évi 30–40 millió *modius* között mozgott. Ez a mennyiség a háztartások között – melyek számát 200 000 és 250 000 közöttire becsülik – úgy oszlott el, hogy minden egyes háztartás kb. 60 *modius* mennyiségű gabonával számolhatott egy évben.¹⁴ Ennek következtében megnőtt a hajók forgalma, számuk kb. 2000 körül mozgott, és a beáramló gabona tárolása érdekében hatalmas raktárak épültek a Rómához közel eső, tengerparti kikötésre alkalmas városokban, melyek közül Puteoli, majd Ostia volt a legkiemelkedőbb¹⁵ (2. térkép). Mindezt maga az állam – és a császári család mint magánbefektető – is ösztönözte, így a folyamatosan forgó és növekvő tőke, a szélesedő piac, a kismértékű verseny, a földrajzi terjeszkedés mind a birodalom gazdaságának részét képezte a tárgyalt időszakban.¹⁶ Ez a politika azonban nem terjedt ki széles körű intézkedésekre, hanem gyakran csak az államot irányítók rövid távú és önös érdekeit szolgálta. A precíz irányítottság hiányában a gazdaság sokrétű rendszere nagyon érzékeny mechanizmussá vált, ahol a pénzhiány rendkívül súlyos következményekkel járt. A kereskedelem és a pénzforgás fontosságára hívja fel hallgatósága figyelmét Cicero is *Pro lege Manilia* című beszédeiben, melyet Kr. e. 66-ban adott elő:

De azt sem szabad figyelmen kívül hagynotok, amit én az utolsó helyen említettem nektek, mikor magáról (a Mithridatés elleni) háborúról beszéltem, mert sok római polgár vagyonára vonatkozik, amire nektek, polgárok, bölcs belátásotok szerint tüzetesen gondot kell viselnetek. Mert egyrészt az adóbérlők (publicani), ezek az igen becsületes és derék férfiak számításait és anyagi eszközeiket erre a tartományra összpontosították, s vagyoni tekintetben természetesen gondolnotok kell rájuk. Azután vannak a többi rendből is rátermett s szorgalmas férfiak, akik egyrészt maguk vezetik vállalkozásaikat Asiában – s rájuk távollétükben is gondolnotok kell –, másrészt e tartományban nagy pénzüsségeket fektettek be. Ezért, amire bennünket ugyanitt, Asiában s méghozzá ugyanez a Mithridatés tanított az asiai háború kezdetén, azt bizony a bajból tanulva emlékezetünkben is kell tartani. Hiszen tudjuk, hogy akkor, amikor Asiában igen

sokan nagy pénzüsségeket veszítettek, mivel fennakadt a hitelek törlesztése, megingott a hitelrendszer. Nem lehetséges ugyanis, hogy egy államban sokan elveszítsék pénzüket és vagyonukat, s másokat tömegével ne rántsanak ugyanabba a szerencsétlenségbe. Hát ettől a veszélytől tartásatok távol az államot, és adjatok hitelt szavaimnak abban, amit magatok is láttok: ez a hitel- és pénzrendszer, amely Rómában, amely a forumon érvényben van, össze van kötve azokkal az asiai pénzüsségekkel, és szorosan összefügg velük: azok nem zuhanhatnak csődbe, hogy emez ettől a mozgástól megindítva össze ne omoljon.

Cicero: *Pro lege Manilia* VII (Németh Béla fordítása)

Róma állandó likviditása többek között a kereskedelem gördülékenységétől függött. Ezt a pénzügyi érzékeléssel rendelkezők felismerték, és eleinte pénzkölcsönzés útján gyarapították vagyonukat, amellyel, ha nem is tudatosan, de elősegítették a gazdaság fejlődését, s ezzel párhuzamosan épült ki egy, a maihoz hasonló szakma, a bankárok.¹⁷

Ez a szakma és tevékenységi kör valamikor a Kr. e. 1. században alakult ki a görög *trapezita* mesterség hagyományából, amelynek képviselői a mai bankokhoz hasonló magánbankházakat üzemeltettek. Ezek a magántulajdonban lévő intézmények elsősorban kölcsön nyújtásával saját vagyonukat kívánták megsokszorozni, vagyis a magánvagyon tőkésítésével és *usura*, azaz kamat felszámolásával megteremtették a

2. térkép. Itália legfontosabb kikötői, amelyekben hatalmas gabonaraktárakat is kialakítottak

Római Birodalom banki szektorának alapjait.¹⁸ Különböző, kisebb-nagyobb pénzügyi tranzakciókat lehetett náluk igénybe venni: foglalkoztak pénzkölcsönzéssel, hitelezéssel, árvverzéssel, raktárbérleti szerződések megkötésével, de a bankároknál letéti elhelyezés is lehetséges volt. A letétek két formáját ismerték: a zárt (*depositum regulare*) és a nyitott (*depositum irregulare*) letéti elhelyezést. Nyitott letéti elhelyezés esetén a megforgatott tőke jövedelmének, a letétet elhelyezőre eső részét személyre szabva határozták meg; mindez függött a letéti összegtől, az aktuális gazdasági helyzettől, valamint a letétet biztosító üzleti érzékétől is.¹⁹ A banki készpénztőke leginkább Rómában összpontosult, így a kamatok, egyéb jutalékok összege a várost gazdagította, de a birodalom egyéb pontjain is működtek kisebb-nagyobb bankok, melyek üzleti kapcsolatban álltak egymással. Az üzleti kapcsolat számos előnnyel bírt az ügyfél számára is. Ha el akart utazni a birodalom egyik pontjából a másikba, s vagyona mihamarabbi elérhetőségét szerette volna biztosítani, két dolgot tehetett. Magával vihette az utazásra szánt összeget, ami sokszor veszélyesnek és fizikailag nehézkesnek bizonyult; vagy kért a bankárától egy tanúsítványt a kifizetésről, melyet a bankár saját pecsétjével (ez általában egy pecsétgyűrű lenyomata volt) ellátva adott át az ügyfélnek, aki a mai hitellelnek megfelelő dokumentum átadásával hozzájuthatott az összeghez, miután úti célját elérte. Ebben az esetben a két bankár a kölcsönnyújtás jogi szabályai szerint járt el, vagyis nem számolhatott fel hitelező kamatot a hitelt kérő bankárnak. Ezen tranzakciók tették lehetővé a tényleges készpénz nélküli fizetést, mely az olykor pénzhiánnyal küszködő üzletfeleknek igen nagy gazdasági előnyt jelentett.²⁰

Természetesen a bankári tevékenység nem csupán kockázatmentes haszonnal járt. Ha egy bankár fizetéseképtelenné vált és minden kiadását beszüntette, akkor felelősségre vonták, s asztalát összetörve jelképesen megszüntették minden tranzakcióját. Ez abban az esetben is megtörtént, ha egy bankár ügyfele pénzét bármilyen okból kifolyólag nem tudta visszafizetni, ugyanis a köztársaság utolsó századában elrendelt *receptum argentarii* kimondta, hogy minden pénzügyi felelősség a bankárt illeti, aki egy esetleg bekövetkezett pénzügyi kár esetén köteles volt kompenzálni ügyfelét. Ahogy ma, úgy az ókorban is a minél nagyobb rizikófaktorral bíró üzletek voltak egyben a legnagyobb haszonnal járók is, így a bankárok a legnagyobb gazdasági hatalommal bíró emberek közé tartoztak, melyhez idővel politikai hatalom is társult, mivel az állam a gazdasági ügyleteit is gyakran bankárokkal bonyolította le.²¹

E fentiekben felvázolt pénzügyi tevékenységek a császárság idejére még gyakoribbá váltak. A bankárok ügyfeleiknek igen nagy százalékban fogyasztói cikkek megvételéhez nyújtottak hitelt, de akadtak különböző befektetési kölcsönök is. Az egyik ilyen befektetési kölcsönt Columella jegyezte föl.²²

Én azonban többek véleményével szemben úgy gondolom, hogy egy vincellér igen értékes, legyen bár a vételára hat vagy nyolcezer sestertius. Tétélezzük fel, hogy magát a hét iugerum földet ugyanannyiért lehet megvásárolni, s a szőlő „hozománya”, a felszerelés és a szőlővesszők iugerumonként kétezerbe kerülnek. Az így felhasznált költség összesen 29 ezer sestertius. Ehhez jön még a kölcsön hatszázalékos kamata, 3480 sestertius két évre, amíg a fiatal szőlő nem terem. A teljes összeg, a befektetés kamattal együtt 32480 ses-

1. kép. Római bankár és rabszolgája tekerccsel.
Kr. u. 3. századi mészkő sztlé Viminaciumból
(Belgrádi Nemzeti Múzeum)

tertius. Ha azt teszi a szőlőjével, mint amit a pénzkölcsönző az adósával – vagyis az összegnek a kamatát évi hat százalékban állapítja meg állandóra –, ebből évi 1950 sestertius bevétele lesz.

Columella: *De re rustica* III. 3, 7–11 (Hoffmann Zsuzsanna fordítása)

Columella soraiból is látszik, hogy a befektető (földműves) és a bankár közti viszony, illetve a kölcsön előkészítése hasonló volt a mai befektetésekhez: felmérték a kockázatot, és kiszámolták a lehetséges jövedelmet fix kamattal. Ehhez járul még, hogy igen jövedelmező befektetésről van szó, hiszen a birodalom területén közkedvelt volt a szőlő és a belőle készült termékek, melyeknek biztos piaca volt.²³ A két eset ugyan mai szemmel egyszerű tranzakciósorozatnak tűnik, ugyanakkor ez a két többdimenziós pénzügyi séma, melyet gondos adminisztráció örökített meg, kifinomult pénzügyi piacra utal.

A fenti megállapítást, mely szerint a pénzpiac az 1. század idején egy saját magát működtető, szabadversenyes piacon alapuló rendszerbe volt foglalható, az is alátámasztja, hogy a kamatok százalékos ingadozásra voltak hajlamosak, ahhoz mérten, hogy milyen volt a birodalom gazdasági helyzete. A kamat fluktuációja négy és tizenkét százalék között volt; ritkán előfordultak 4%-nál alacsonyabb, vagy akár 12%-nál magasabb kamatkilengések is, de az utóbbiak már uzorakamatnak minősültek. Ilyen esetekben általában a 12% többszörösei, 24% vagy 48% volt jellemző, ami további bizonyíték arra, hogy az ilyen esetekben nem egymásnak kölcsönösen nyújtott cseréről volt szó, hanem kizárólag hitelezésről, uzoratevékenységről. Az ingadozásból következtethetünk arra is, hogy a pénzügyi piac instabil volt, a pénz aktuális értéke és a gazdaságban forgó aktuális mennyisége is befolyásolta a banki tevékenységeket.²⁴ Ezt a nagyfokú ingadozást örökítette meg Cicero is egyik Atticus-hoz írt levelében (IV. 15): „A kamatok július idusán 1/3-ról 1/2-re nőttek”. Cicero mellett más források is alátámasztják a

kamatok ingadozását – így például 60%-os kamat-árzuhanás következett be, miután Augustus megszilárdította uralmát, és megindult az egyiptomi javak Rómába áramlása.²⁵

A befektetések között nem csupán a mezőgazdasági investíciók számítottak jelentősnek, hanem a vízi kereskedelem és a vízi közlekedés is jövedelmező lehetett. Több írásos forrás is megemlíti, hogy akadtak olyan gazdag bankárok, akik több hajót is felvásároltak, majd különböző kereskedőknek, üzletembereknek, sőt magának az államnak is szerződésben foglalt, hajóbérlési lehetőséget biztosítottak.²⁶ Emellett lehetőség nyílt az ún. tengeri kölcsön igénylésére is, amikor a hajósok egy olyan kölcsönfajtahoz folyamodhattak, amellyel a rakományt, illetve az azzal járó egyéb kölcsönöket fedezni tudták, és ezt csakis akkor voltak kötelesek visszafizetni a kölcsönt nyújtó bankárnak, ha a rakomány épségben megérkezett a kikötőbe. A tengeri kölcsön csakis a meghatározott kikötőig volt érvényes, ami lehetett a rakomány célkikötője, de a szerződés az oda-vissza útra is szólhatott. Ahogy a hajó megérkezett a célkikötőbe, a hitelt nyújtó bankárnak joga volt visszakövetelni az ügyfélnek korábban átadott összeget a kamatokkal együtt. A bankárok részéről nagyobb kockázattal járt a tengeri kölcsön nyújtása, ugyanakkor e kölcsönfajta nem volt érvényes a kamatmaximalizáló törvény, így akár kis összeg esetében is igen magas haszonra tudtak szert tenni.²⁷

Mindezen hitel-, illetve kölcsönlehetőségek nagy segítséget jelentettek, elsősorban a kereskedelemről élők számára, mivel gyakran előfordult, hogy az áru értéke nagyobb volt, mint a rendelkezésre álló összegé, s így a fennmaradó hiány beszerzésének idejét a bankárok lerövidítették, és azonnali hitellel ki tudták fizetni az árut. Cserébe gyakran saját maguk vették kezelésbe azt zálogként, amíg az eredeti vásárló nem térítette meg hitelét. A kamatok olykor meghaladták a törvények szerint előírt 12%-os kamatmaximumot, ennek következtében a bankárok gyakran uzorások is voltak egyben. E tevékenységükről természetesen az üzleti könyvükben nem esett szó; az ehhez hasonló ügyletekről csupán a fennmaradt szerződések-ből tudnak következtetni a korszak kutatói.²⁸ A kortárs szomszédos birodalmak gazdasági intézkedéseire képest Rómában a törvény az adóst jobban védelmezte; hasonló esetekben a babilóni állam akár 20%-os kamatot is megállapíthatott.²⁹

Az uzorakölcsön miatt a bankári szakma alantas munkának számított a kortársak szemében; nem véletlen, hogy a legtöbb bankár felszabadított rabszolga volt, akik csak így tudtak vagyona szert tenni. Viszonylag kis összegekkel végezték pénzügyi tevékenységeiket, kb. 1–200 000 sestertius között. A bankárok mellett külön csoportot alkottak a pénzkölcsönzők, akik a társadalmi elit tagjai voltak, és saját vagyonukat kölcsönök útján forgatták meg, míg a bankárok leginkább mások tőkéjével gazdálkodtak. A bankárok és a pénzkölcsönzők közötti különbség továbbá, hogy a pénzkölcsönzők sokkal magasabb összegekkel tudtak operálni, mint a bankárok.

Tudni lehet, hogy a társadalmi elit egyes tagjai között sokkal nagyobb összegek cseréltek gazdát, mint a bankárok üzleteiben. Ifjabb Plinius leveleiből kiderül, hogy kikkel milyen összegű üzleti kapcsolata volt. Vagyonát kb. 60–80 millió sestertius közötti összegre becsülhetjük, de még e nagy vagyon ellenére sem tartozott a leggazdagabb szenátorok közé. Seneca, Cornelius Lentulus vagy Vibius Crispus több százmilliós vagyona jóval meghaladta Pliniusét. Az említett forráscsoport-

ból megtudhatjuk, hogy Pliniusnak volt egy 17 millió *sestertius* értékű vállalkozása, mely csak 6%-os kamattal számolva is évente 1 millió *sestertius*szal növelte vagyonát. Ezzel ellentétben egy bankár csak ritkán engedhette meg magának, hogy egymillió *sestertius* értékben adjon kölcsön. Emiatt a bankárok gazdasági befolyása nem mérhető össze a szűk eliten belüli pénzkölcsönzések mértékével.³⁰

E kis összegű tranzakciók elegendők voltak ahhoz, hogy a kereskedelem gördülékeny maradjon, illetve, hogy a raktárlajdonosok, tőkével rendelkezők és a kereskedők mindig megtalálják maguknak az ideális üzleti partnert bankárjaikon keresztül. Ügyfeleikkel nemcsak egyféle tranzakciót kötöttek, hanem gyakran, az ügyfél igényei szerint egyfajta közvetítői tevékenységet is folytattak, szerződést kötve az adott ügyfél leendő kereskedelmi partnereivel, így bonyolult üzleti kapcsolathálózat épült ki.³¹

Bankárok a birodalomban: a Sulpicius-bankház

A birodalom monetáris rendszerének és a bankárok általános tevékenységének felvázolása után érdemes kicsit közelebbről is szemügyre vennünk a bankárok gazdasági helyzetét jól bemutató leletegyüttest, vagyis a 127 dokumentumot tartalmazó Sulpicius-archívumot. Ezt az 1. század egyik legfontosabb jogi és gazdasági forrásának tekinthetjük e tárgykörben. Az archívum, vagy más néven a *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum* legkorábbi dokumentuma Kr. u. 26-ban (vagy 29-ben) keletkezett, míg az utolsó 61-ben. A forrásban szereplő bankárok székhelye Puteoli, a korszak egyik kereskedelmi-gazdasági szempontból meghatározó kikötővárosa volt,³² melynek kiemelt státuszát kedvező földrajzi helyzete alapozta meg: Itália egyik legnagyobb kikötővárosaként a tengeri kereskedelmi forgalom java ide futott be. Kikötőjének öble mélyebb és szélesebb volt, mint a többi városé,³³ így a nagyobb hajók is kiköthettek. Ezt a kiemelt helyzetét egészen az 1. századig őrizte, amikor Tiberius császár elrendeli Ostia kikötőjének kiépítését, és a későbbiekben átveszi annak gazdasági szerepét.³⁴ A város nem csupán tengeri kereskedelmével volt szerves része a birodalom gazdaságának, hanem élénk fazekas- és kelmekereskedelme volt, az árucikkeket a helyi fazekas- és kelmekészítők gyártották.³⁵ A Sulpiciusok, akárcsak a legtöbb banki ügylettel foglalkozó család a korban, olyan felszabadított rabszolgák voltak, akik hosszú időn keresztül építették ki üzleti hálózatukat.³⁶ A Sulpicius-bankház tagjai közül három személy szerepel az okiratok között: Gaius Sulpicius Faustus, aki először 26. március 18-án tűnik fel a TPSULP. 42-es okiratban, és utoljára 52. május 6-án a TPSULP. 40-es táblán. A leggyakrabban emlegetett, így a legtöbb dokumentumban – közel ötvenben – szereplő bankár Gaius Sulpicius Cinna volt, aki már felszabadítottként jelenik meg két táblán is (TPSULP. 72-es és 74-es). A harmadik személy, Gaius Sulpicius Onirus csupán csak öt dokumentumban lelhető fel, melyek 61-ben keletkeztek. Valószínűsíthetően ő vitte a dokumentumokat Pompeiibe. Egy írásos emlék arra utal, hogy Faustus és Onirus testvérek voltak, de ez igen vitatott.³⁷ A Sulpiciusokon kívül érdemes még megemlíteni Hesychust, aki valószínűleg egy megbízott rabszolga volt, aki ura engedélyével és hiteles felhatalmazásával tranzakciókat bonyolíthatott le.³⁸

A Sulpicius-táblák³⁹

Az említett bankárok gazdasági tevékenységét a 127 dokumentumból álló Sulpicius-táblákból ismerhetjük meg részletekbe menően. Az archívum 60 *triptichont* és 28 *diptichont* tartalmaz, a többi, nagyjából 350, ugyancsak feltárt és megtalált dokumentum az idő és a helytelen kezelés miatt beazonosíthatatlan. Mind a *triptichonok*, mind a *diptichonok* olyan viaszostáblák, melyekre a szerződő felek egy pálca segítségével vésték be az információkat, míg a külső burkolat fából készült, melyre a szerződő felek, illetve a tanúk az aláírásukkal jogilag egyenértékű pecsétlenyomataikat helyezték el, ezzel hitelesítve a szerződéseket.⁴⁰ Az ilyen típusú leletek tipikus példái a korabeli bankári tevékenységeknek, mivel a legtöbb kölcsönbérleti, letéti, hitel-, illetve aukciós ügyleteiket e dokumentumtípusokra írták. A dokumentumokról csupán áttekintő képet kívánok adni, az egyedi, ám a jelen cikk szempontjából kevésbé releváns jogi aspektusokat nem veszem figyelembe. Ahhoz viszont, hogy kellő mélységben megérthessük e dokumentumokat, azok általános jogi hátterét is érdemes ismerünk. A klasszikus kori Rómában jogilag akkor is legitimnek volt tekinthető egy adásvételi szerződés, ha a két szerződő fél már megegyezett az összegben, de a szerződést még nem írták meg.⁴¹ A szerződés írásos rögzítése görög hagyományokra vezethető vissza, a rómaiak csak később vették át e szokást. A legtöbb Sulpicius-dokumentum jogi szempontból tehát három csoportba sorolható be, úgymint letéti szerződések, literálszerződések és formális szerződések. A szerződésekben a Sulpiciusok nemcsak szolgáltatóként szerepelnek, hanem gyakran ők vettek igénybe más, a munkakörükhöz kapcsolódó szolgáltatásokat.⁴² A szerződéseket tekintve további három dokumentum különíthető el (legalább részlegesen), melyek raktárbérleti szerződéseket rögzítenek: a TPSULP. 51, 52 és 45 jelzetű táblák⁴³ (3. táblázat).

Tábla	Keletkezés	Megnevezett személyek	Tárgya	Fellelhető összeg
TPSULP. 51	37. június 18.	Hesychus* és Eunus	kölcsön	10 000 sestertius
TPSULP. 52	37. július 2.	Hesychus* és Eunus	kölcsön	3000 sestertius
TPSULP. 45	37. július 2.	Diognethus* és Hesychus	raktárbérleti szerződés	1 sestertius / hó

3. táblázat. A Sulpicius-bankház raktárbérleti szerződéseit rögzítő táblák. A csillaggal jelölt személy a szolgáltatás nyújtója (saját szerkesztés)

Az okirategyüttes több szempontból is érdekes. Egyrészt, az 51-es számút tekintve feltűnő, hogy a felek nem egyeztek meg határidőben: a tőkét akkor kellett visszaadni, ha azt a hitelező kérte. Ezt feltehetően a felek azért rögzíthették ilyen formában, hogy az ármaksimalizáló rendelet 12%-os maximumra vonatkozó előírását meg tudják kerülni, ami nagyfokú, kölcsönös bizalmi viszonyra is utalhat. Az okirat még tartalmaz egy zálogi részt is, amelyben Eunus igazolja, hogy 7000 *modius* búzát és 200 zsák hüvellyest elhelyezett egy raktárban zálogbiztosításként. Ugyanakkor a pusztán bizalmi kölcsönnyújtást cáfolja, hogy a szerződő felek egyike, a kölcsönt szolgáltató Hesychus még ugyanazon a napon bérleti szerződésben meg-

egyezik egy raktár tulajdonosával, Diognethusszal, hogy havi 1 *sestertius*ért cserébe gabonáját eltárolja. A két tény, vagyis, hogy Eunusnak – a szerződés szerint – nem kell kamatot fizetnie, illetve, hogy Hesychus köti meg a raktárbérleti szerződést az Eunus tulajdonában levő gabonára, bonyolult, a törvényi szabályozást megkerülő gazdasági tevékenységre utal. Egyfelől Hesychus azért köti meg maga a raktárbérleti szerződést, hogy teljesítse ügyfele kérését, de azért is, mert a törvények kimondták, hogy a raktárakban levő ingóság tulajdonosa az a személy, aki a raktárbérleti szerződést megkötöti és az ingóságot elhelyezi.⁴⁴ Másfelől, ha 3 *sestertius*os árfolyamon számoljuk a teljes rakomány árát – mely megfelel a korban talált leleteknek –, akkor kiderül, hogy csak a búza ára kicsivel több mint másfélszerese volt a teljes kölcsön összegének. Ebből arra következtethetünk, hogy Eunus és Hesychus a 12%-os maximumot meghaladó kamatról egyeztetett meg egymással, de azt nem rögzítették írásban. Ez Eunus számára kedvező feltételekkel járt, mivel rövid lejáratú hitel esetén a kamat mennyisége elenyésző, viszont annál inkább jövedelmező, hogy a raktárbérleti szerződést, a szállítást nem neki kellett megoldania. Továbbá Hesychusnak ugyancsak kedvező feltételeket teremtett az üzlet, mivel a később felvett hitel kamatát folyamatosan megkapta, vagyis a meglévő alaptőke gyarapodott, és ha Eunus fizetésképtelenné is vált volna, a raktárban levő gabona ára kamatostul kárpótolta volna a kiesett összeget.⁴⁵ Az előkerült táblák ezekbe a hétköznapi életet meghatározó kisebb-nagyobb gazdasági tevékenységekbe, profitorientált manipulációkba engednek bepillantást, amelyekben a bankárok megkerülhetetlen szereplőkké váltak az 1. századra.

A bemutatott forráson kívül még három táblára szeretném felhívni a figyelmet, melyekből kiderül, hogy a császár, illetve a császári család is adott különböző megbízásokat a Sulpicius-bankháznak (4. táblázat). (1) A TPSULP. 69-es, 51. május 2-án datált tábla rögzíti, hogy Cinnamus kölcsönként Lepidianustól, Claudius császár rabszolgájától 94 000 *sestertius*ot, s ezt *stipulatio*ban megerősítették. A kölcsön egy hónapos futamidejű volt, a szerződés kamatot nem rögzít. Talán meglepő, hogy Claudius egyik rabszolgája jár el ura nevében, de Lepidianus annak megbízottjaként írhatott *spopondit*, a *stipulatio* egy formáját. (2) A 42. június 3-án keletkezett, TPSULP. 94-es okirat leírja, hogy Faustus 50 000 *sestertius* kölcsönt adott Eunusnak, Hyacinthianus rabszolga rabszolgájának, aki Claudius császár rabszolgája volt. A Római Birodalomban, igaz, ritka esetben, de előfordult, illetve a jog megengedte, hogy bizonyos esetekben legyen a rabszolgáknak is rabszolgájuk (*servus vicarius*). Hyacinthianus előnyös rabszolga, hiszen Claudius császár nevében üzletet köthet, pénzt adhat, illetve vehet fel.⁴⁶ A június harmadikán keletkezett szerződés másolati példánya a TPSULP. 95 jelölésű szerződéshez is csatolva van, vagyis az előző dokumentummal kapcsolatban áll. (3) 42. június 9-i datálással a TPSULP. 95-ös tábla rögzít egy 50 000 HS-es fizetést, ezúttal Thallusnak, egy másik al-szolgának, akinek közelebből meghatározható kiléte a mai napig kérdéses. További érdekessége a tárgyalt okiratoknak, hogy tartalmukban bővebbek az átlagosnál, valószínűleg a főkönyv egy részét is tartalmazták.⁴⁷ Akárcsak a TPSULP. 69 esetében, itt is a beérkező rakományok finanszírozása érdekében történik a szerződéskötés.

A táblák minden esetben a császárt és a bankházat jelölik meg üzletkötő felekként. Valószínűleg azért állhatott üzleti

Tábla	Keletkezés	Megnevezett személyek	Tárgya	Fellelhető összeg
TPSULP. 69	51. május 2.	Lepidianus* és Cinnamus	kölcsön	94 000 sestertius
TPSULP. 94.	42. június 2.	Faustus* és Eunus	kölcsön	50 000 sestertius
TPSULP. 95	42. június 9.	Eunus* és Thallus	kölcsön	25 000 sestertius

4. táblázat. A császári család megbízásai a Sulpicius-bankháznak. A csillaggal jelölt személy a szolgáltatás nyújtója (saját szerkesztés)

kapcsolatban a császár (szolgája révén) a Sulpicius-bankházzal, és azért adott neki ilyen rövid lejáratú kölcsönt, mert így a Sulpiciusok ki tudták fizetni az állam beérkező rakományainak szállítóit, a raktárakat és minden további felmerülő költséget is. Ahogy már a korábbiakban is láthattuk, a bankárszakma elítélendőnek számított, ám úgy tűnik, ha a gazdasági érdek azt diktálta, maga a császár is igénybe vette a bankárok szolgáltatásait. Itt természetesen nem arról lehetett szó, hogy a császár pénziánnyal küszködött volna, hanem minden bizonnyal a császár – vagy a császári család – gabonája Puteoli kikötőjébe érkezett meg, és ez a kölcsön fedezte annak árát, valamint az egyéb kiadásokat. Vagyis a kölcsön felvétele időtakarékosági okokra vezethető vissza. Camodeca feltételezése szerint itt nem klasszikus kölcsön és/vagy hitelszerződésről van szó, hanem egyszerű fizetési „átutalásokról”, melyek a császár pénzügyleteit rendezik.⁴⁸

A Sulpiciusok tehát nemcsak magánszemélyeknek biztosították szolgáltatásaikat, hanem kereskedőknek, helyi tulajdonosoknak, idegen lakosoknak, illetve a császári családnak is. A legnagyobb letétet Cinnamus adta Purgiasnak, egy tengeren túli közösség tagjának, míg a legnagyobb kölcsönt egy ismeretlen hitelfeltevőnek nyújtották, aki 130 000 *sestertius*ot kapott. Ennek következtében megállapítható, hogy Camodeca feltételezése megalapozottnak tekinthető a császári szerződések esetében. Ha figyelembe vesszük a Sulpicius-bankház egyéb szerződéseit, ilyen magas összegeket csak ritkán rögzítenek, mert alapvetően a kis összegű, magas kamattal járó, rövid lejáratú hiteleket tudták ügyfeleiknek biztosítani, anélkül, hogy azzal a bankház pénzügyi stabilitását kockáztatták volna.⁴⁹

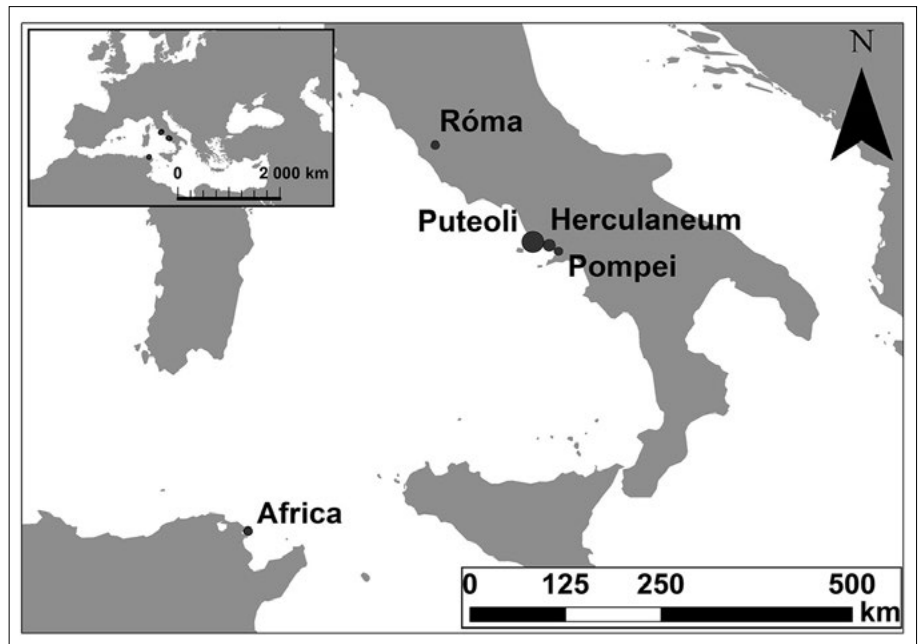
A Sulpiciusok a kortárs elittel szemben jóval kisebb kölcsönöket folyósítottak. Hozzájuk képest Cicero vagy az ifjabb Plinius könnyebben adott ki vagy vett fel milliós összegeket. Érdekes, hogy az összes tranzakció Puteolihoz köthető, tehát a bankárok relatíve lokális szinten mozogtak. Közvetve ugyan, de a bankház egyes megbízottjai mégis adtak kölcsön vagy vettek fel kölcsönt olyanoktól is, akik a tágabb Mediterráneumban kereskedtek, illetve a császári családdal is üzleti kapcsolatban álltak⁵⁰ (3. térkép). A Sulpiciusok bankári tevékenysége gyakorta megkerülte a különböző törvényeket önös célokból, vagy a haszon maximalizálása érdekében. A Sulpiciusok uzsorás tevékenysége kimutatható a dokumentumokból. Törekedtek arra, hogy bankházuk viszonylag alacsony rizikófaktorral folytassa üzleti tevékenységét. A legtöbb bankárhoz hasonlóan ezt azért tették, hogy a kis összegű hitelek mellett pénzügyi hasznuk is legyen, illetve, hogy konstans módon hitelképesek legyenek. Véleményem szerint a magánbankházak gazdaságra tett hatása az összegek szempontjából elenyésző, ugyanakkor

a teljes kapcsolati rendszerüket tekintve a gazdaságba investált összegek – kölcsönök, bérleti díjak fizetése, gabona szállítása, a szállítók kifizetése, raktár-bérlés, árverezés – egy bizonyos mértékig elősegítették a lokális kereskedelmet, a gazdasági élet gördülékenységét, amely a pénz állandó körforgása miatt viszonylagos stabilitással tudott működni. Ugyanakkor a túlzott gazdasági jelenlét, a hitelezés drasztikus növekedése ki is tudta billenteni a gazdaságot illékony stabilitásából. E viszonylag gyenge lábakon álló stabilitást igazolja például a 33-as pénzügyi válság, amelyről Tacitus közöl értékes információkat.

Ebből pénzsűke támadt, miután minden hitelt megszüntettek, és oly sok személy elítélése s javaik elárverezése következtében a sok készpénz a császári vagy az államkincstárban hevert. Erre a senatus előírta, hogy tőkéjének kétharmadát mindenki itáliai földekbe fektesse. De a hitelezők az egészet követelték, és a felszólítottak nem érezték illendőnek, hogy csorbítsák hitelüket. Így eleinte futkostak és könyörögtek, azután zúgott a praetori törvényszék, az orvosszerül kitalált adásvétel az ellenkezőjére fordult, mivel a kölcsönzők földvásárlás címén minden pénzüket elrejtették. A kínálat bőségét áresés követte, úgy, hogy minél inkább eladósodott valaki, annál bajosabban tudta földjét áruba bocsátani, és sokan a csőd szélére kerültek. A családi vagyon elvesztése méltóságot és hírt veszélyeztette, míg csak Caesar nem segített: (...) bankokon keresztül százmillió sestertium bocsátott rendelkezésre, s lehetővé tette a kamatmentes kölcsönt három évre, ha az adós az állam javára kétszeres értékű ingatlant zálogosított el. Így helyreállt a hitel, és lassanként magánhitelezők is akadtak. A földek vásárlása sem a senatusi határozat előírása szerint ment végbe: a szigorú kezdet után – mint általában – senki sem törődött a végével.

Tacitus: *Annales* VI. 16–17 (Borzák István fordítása)

Az idézett szöveghelyből kiderül, hogy Kr. u. 33-ban komoly gazdasági válsággal kellett a birodalomnak megküzdenie, melyet az ebből következő pénzhiány csak tovább súlyosbított. E hiányt az uzsorakamat intézményének tulajdonították, melyet a császár úgy próbált megállítani, hogy kimondta a hitelek és pénzkölcsönök tilalmát, majd másfél évet adott a meglévő hitelek rendezésére mind a hitelnyújtóknak, mind az adósoknak. Viszont az adósok a törvényt megkerülve hitelük kifizetése helyett földtulajdont vásárolva „rejtették” el vagyonukat. Készpénztőke hiányában hitelképtelenné váltak, a hitelnyújtók pedig tönkrementek. További problémát okozott, hogy az arisztokrácia tagjai szabadon vehettek fel és adhattak kölcsönt, valamint, hogy a kölcsönök felhasználási módja nem volt megszabva. Mivel a pénz értéke igazodott az adott helyzethez, így egy váratlanul bekövetkezett drasztikus eseménysor – háború, járvány, rossz termésű év vagy éppen

3. térkép. A Sulpiciusok üzleti kapcsolatainak kiterjedése a Kr. u. 1. században

a pénz fluktuációja – sokakat tehetett fizetés- vagy hitelképtelenné. A 33-as gazdasági válságot a hitelek és pénzkölcsönök tilalmának feloldása, valamint a császár által kiadott, a bankoknak nyújtott tőkeinjekció oldotta meg, mely egy hároméves futamidőre kiadott, 100 000 000 *sestertius* értékű kamatmentes hitelből állt.⁵¹

Ahhoz, hogy a gazdasági válság mértékét és következményeit kellően felmérhessük, a birodalom monetáris helyzetét szükséges első ízben megvizsgálni.⁵² A konkrét szám adatok hiánya adja e feladat nehézségét, ezért a válsággal foglalkozó kutatók az adóból befolyó összegeket, valamint – többek között – a kereskedelmi forgalomból származó pénzforgalmat veszik figyelembe. Azt még e hiányos adatsor dacára is bizvást kijelenthetjük, hogy a válság nem egyik napról a másikra alakult ki. Minden bizonnyal már a formálódó principátus idején elkezdődött, mivel a kialakuló császárság rendszere nagyobb befolyást teremtett az uralkodónak: saját vagyona mellett a koronatulajdon fölött is ő rendelkezett, így a birodalom leggazdagabb emberévé vált.⁵³ Mint ahogy a Sulpicius-archívumból is kiderül, a bankárok ügyfeleként gyakran maga a császár is a gazdaság, jelen esetben a kereskedelem élénk résztvevője volt. Ebből világosan kiderül, hogy nemcsak vezetőként, hanem magánemberként is egy előnyös gazdasági helyzet fenntartásában volt érdekelt. Octavianus (a későbbi Augustus) Kleopátra koronavagyonának megszerzésével jelentős összegeket tudott a birodalom gazdaságába investálni. Ennek nagy részét importárakra költötte, s ezzel egy időben az infrastruktúrát is fejlesztette, komoly építkezésekbe tudott belekezdeni, s a császári vagyon jelentős része továbbra is a birodalom belül maradt.⁵⁴

Amikor az egyiptomi királyok kincsei megérkeztek Rómába, oly bőséges mennyiségű pénzt adott rendelkezésre, hogy a kamatok mértéke leesett, míg a föld értéke lényegesen megemelkedett.⁵⁵

A Kr. u. 33-as válság vizsgálatának szempontjából nem elhanyagolható tény továbbá a folyamatos hódítás és terjeszkedés, illetve az ezzel járó kiadások sem. Kr. e. 10-ig a bevételek nagyobb arányt mutattak, mint a kiadások, míg ezután a jelentősen megnőtt kereskedelem és a hadi kiadások következtében a birodalom kiadásai nagyobbak lettek, a pénz gazdasági jelenléte csökkent a korábbiakhoz képest, továbbá az import következtében kikerült a birodalomból. Az addigi gazdag pénzforgalom miatti alacsony kamatok ismét megnövekedtek, a pénz inflálódni kezdett. A folyamat mélypontját az említett válságban, Tiberius császár uralkodása alatt érte el.⁵⁶ Ezt a helyzetet tovább súlyosbították a Tacitus által is említett császári intézkedések.

A 33-ban bekövetkezett gazdasági válság jól szemlélteti tehát, hogy a pénz állandó és stabil jelenléte nélkül a gazdaság sem tud gördülékenyen működni. Ezt tudták biztosítani a bankárok, akik mintegy tőkeinjekcióval kompenzálták a monetáris gazdaság hézagjait. Erre a legjobb példa Tiberius császár intézkedése, aki a bankokat tőkésítette újra, és így közvetett módon, de ismét hitelképesé tette a bankárokat.

A 33-as válság érdekessége továbbá, hogy a válság kirobbanásának másik oka nem gazdasági, hanem politikai indíttatású: a császár törvényi úton kívánta meggátolni a hitelfelvételek aránytalanul nagy számát, mégpedig a hitelek teljes beszü-

tetésével. Ennek következtében a fizetéképtelen hitelezők el akarták adni földbirtokaikat, s emiatt a föld piaci ára drasztikusan lecsökkent, de még így sem voltak képesek áruba bocsátani azokat, mivel a piacon lényegesen nagyobb volt a kínálat, mint a kereslet.

A válság eseményei jól szemléltetik, hogy a birodalom gazdaságának alapvető szükségletét képezte az állandó pénzügyi stabilitás, amelyet csak különböző pénzügyi tranzakciókkal lehetett fenntartani, hiszen a pénz állandó jelenlétéhez a mezőgazdaságból, feldolgozóiparból és a kereskedelemből származó nem egységes bevételek és kiadások mértéke elégtelen lett volna. Ugyanakkor a válság azt is bizonyítja, hogy nem csupán a pénz állandó jelenléte volt fontos, hanem a pénzügyi tranzakciók mennyisége is: ha az egy adott minimum és maximum határértéken belül mozgott, akkor – ahogyan ma is – a gazdasági rendszer stabilitását segítette elő. Az aránytalanságot, az akut pénzhiányt a különböző bankházak szolgáltatásai tudták kiküszöbölni úgy, hogy a határérték-intervallumon belül mozogtak üzleteikkel. A kisebb összegekkel nem billentették ki a gazdaságot stabilitásából, ugyanakkor konstans módon jelen voltak a birodalom gazdasági életében, mintegy alkatrészekként előmozdítva és lehetővé téve a gazdaság gépezetének viszonylag zavartalan működését.

Jegyzetek

- 1 Polányi 1976.
- 2 Finley 1973.
- 3 Temin 2012.
- 4 Andreau 2015.
- 5 Az adatok forrásához lásd Grüll 2017, 32–34.
- 6 Grüll 2017, 303–304; 318–320.
- 7 Pirenne 1963, 127–130.
- 8 Székely 2006, 32–37.
- 9 McLaughlin 2014, 15.
- 10 Von Reden 1997, 268.
- 11 Uo.
- 12 Von Reden 1997, 269–270.
- 13 Duncan-Jones 1982, 128–132.
- 14 Paolo 2016, 13.
- 15 Jones 2006, 24–32.
- 16 Jones 1974, 124–129.
- 17 Grüll 2017, 317–319.
- 18 Biró 2016.
- 19 Andreau 1991, 90–112.
- 20 Uo.
- 21 Temin 2013, 140.
- 22 Temin 2013, 170–174.
- 23 Temin 2013, 140–142.
- 24 Temin 2013, 170–171.
- 25 Duncan-Jones 1982, 21.
- 26 Temin 2013, 181.
- 27 Biró 2016, 57–59.
- 28 Jakab 2017, 65–88.
- 29 Temin 1982, 173.
- 30 Duncan-Jones 1982, 17–21.
- 31 Uo.
- 32 Jones 2006, 11–15.
- 33 Jones 2006, 21–25.
- 34 Morel 2007, 505.
- 35 Grüll 2017, 107, 109.
- 36 Pókecz Kovács 2008, 315–318.
- 37 Jones 2006, 54–55.
- 38 Jones 2006, 51–76.
- 39 Camodeca 1999.
- 40 Jakab 2008, 203.
- 41 Jakab 2012, 75–78.
- 42 Jones 2006, 65.
- 43 Pókecz Kovács 2014, 360.
- 44 Pozsonyi 2012, 61–69.
- 45 Pozsonyi 2017, 64–65.
- 46 Weaver 1972, 199.
- 47 Jones 2006, 64–65.
- 48 Jones 2006, 66.
- 49 Jones 2006, 66.
- 50 Jones 2006, 70–73.
- 51 Grüll 2017, 321–324.
- 52 Thornton–Thornton 1990, 655.
- 53 Grüll 2017, 107.
- 54 Tenney 1935, 337.
- 55 Suetonius: *Augustus IV.*
- 56 Tenney 1935, 339.

Bibliográfia

- Andreau, J. 1974. *Les affaires de Monsieur Iucundus*. Rome.
- Andreau, J. 1999. *Banking and Business in the Roman World*. Cambridge.
- Andreau, J. 2015. *The Economy of the Roman World*. Michigan.
- Biró Zs. 2016. „A kamatmaximum kijátszására szolgáló ügyletek az ókori Rómában. *Negotium 'iuridicum' usurae*”: Drinóczi T. (szerk.): *Studia Iuvenum Iurisperitorum 8. A Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Hallgatóinak Tanulmányai*. 47–83.
- Bowman, A. – Thomas, J. D. 1983. *Vindolanda. The Latin Writing-Tablets*. London.
- Camodeca, G. 1999. *Tabulae Pompeianae Sulpiciorum: TPSulp.: Edizione critica dell'archivio puteolano dei Sulpicii*. Roma.
- Duncan-Jones, R. 1982. *The Economy of the Roman Empire. Quantitative Studies*. Cambridge.
- Finley, M. 1973. *The Ancient Economy*. Los Angeles.
- Grüll T. 2017. *A Római Birodalom gazdasága*. Budapest.
- Jakab É. 2008. „TPSULP. 48 és 49: Szerződések és bankügyletek Puteoliban”: *Jogtörténeti tanulmányok* 9/9, 203–227.
- Jakab É. 2012. *Forum Romanum. Jogesetek és szerződési minták római jogból*. Szeged.
- Jones, A. H. M. 1974. *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History*. Oxford.
- Jones, D. 2006. *Bankers of Puteoli. Finance, Trade and Industry in the Roman World*. London.
- Matyszak, P. 2008. *Antik Róma napi öt denariusból*. Budapest.
- McLaughlin, R. 2014. *The Roman Empire and the Indian Ocean. The Ancient World Economy and the Kingdoms of Africa, Arabia and India*. Barnsley.
- Morel, J-P. 2007. „Early Rome and Italy”: W. Scheidel – I. Morris – R. Saller (szerk.): *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*. Cambridge. 487–510.
- Paolo, T. 2016. „Was There Roman Capitalism?”: *Mediterraneo Antico* 19/1–2, 11–21.
- Pirenne, H. 1963. *Economic and Social History of Medieval Europe*. New York.
- Pókecz Kovács A. 2008. „Raktárbérlet a szerződési gyakorlatban (TPSulp. 45)”: *Jogtörténeti tanulmányok* 9/9, 315–332.
- Pókecz Kovács A. 2014. „Gazdasági érdekek jogügyleti megjelenése a TPSulp. 45 okiratban”: *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica* 76, 359–373.
- Polányi K. 1976. *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest.
- Pólay E. 1972. *A daciai viaszostáblák szerződésai*. Budapest.
- Pozsonyi N. 2012. *Zálogjog a szerződési okiratok tükrében (Kauteláris praxis a preklasszikus és a klasszikus korszakban)*. PhD értekezés (kézirat). Szeged.
- Pozsonyi N. 2017. *Dologi hitelbiztosítékok az ügyleti gyakorlatban*. Szeged.
- von Reden, S. 2012. „Money and Finance”: W. Scheidel (szerk.): *The Cambridge Companion to the Roman Economy*. Cambridge, 266–286.
- Scheidel, W. – Friesen, S. J. 2009. The Size of Economy and the Distribution of Income in the Roman Empire. *The Journal of Roman Studies* 99, 61–91.
- Székely M. 2006. „Az igazgyöngy Rómában”: *Ókor* 5/2, 32–37.
- Temin, P. 2001. „A Market Economy in the Early Roman Empire”: *The Journal of Roman Studies* 91, 169–181.
- Temin, P. 2012. *The Roman Market Economy*. Princeton–Oxford.
- Tenney, F. 1935. „The Financial Crisis of 33 A. D.”: *The American Journal of Philology* 56, 336–341.
- Thornton, M. K. – Thornton, R. L. 1990. „The Financial Crisis of A.D. 33: A Keynesian Depression?”: *The Journal of Economic History* 50, 655–662.
- Tomlin, R. S. O. 2016. *Roman London's First Voices. Writing Tablets from the Bloomberg Excavations*. London.
- Weaver, P. R. C. 1972. *Familia Caesaris. A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*. Cambridge.